

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.
AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.
АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

DOI: 10.59610/bbu1.2023.118-127

Əliyev Əli İmaş oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: fy.s@mail.ru
©Əliyev Ə.İ., 2023

«İqtisadiyyatı güclü olan dövlət, hər şeyə qadirdir».
Ümummilli Lider Heydər Əliyev

UOT - 338.1

MÜŞAHİDƏ EDİLMƏYƏN (KÖLGƏ) İQTİSADİYYATIN TƏHLÜKƏLƏRİNİN AZALDILMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə əsas məqsəd müasir dünyada yeni fenomen kimi xarakterizə olunan rəqəmsal kölgə iqtisadiyyatının rəqəmsallaşma şəraitində yarada biləcək təhlükələrinin azaldılması istiqamətində nəzəri-metodoloji və praktiki əhəmiyyəti olan əsaslandırılmış təkliflər formalaşdırmaqdır.

Müəllif rəqəmsal kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatı sferasının nəzəri təsvirinə, onun xüsusiyyətlərinə, kəmiyyətə qiymətləndirməsi sahəsində konseptual yanaşmaya diqqəti yönəldir, həmçinin mötəbər mənbələrin məlumatları əsasında mümkün inkişaf meyillərinin təhlili həyata keçirilir.

Məqalədə rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi sferanın müxtəlif aspektlərinə təsiri və mümkün istiqamətləri, kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xarakteristikalarının qiymətləndirilməsinə orijinal konseptual yanaşma əsaslandırılır, həmçinin ona təsir edən amillərin təsnifatını və gərginliklər (stresslər) xəritəsini formalaşdırmağa cəhd edilir.

Tədqiqat prosesində və nəticələrin əldə edilməsində, sistemli yanaşmadan, ümumelmi və xüsusi metodlardan, o cümlədən təhlil, sintez, modelləşdirmə, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, rəqəmsal texnologiyalar, kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyat, kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın təzyiqlər (streslər) xəritəsi, kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın həcmünün proqnozlaşdırılması, reqressiya modeli, reqressiya modelinin parametrləri, dəyişənlər, amillərin təsnifatı.

G İ R İ Ş

Artıq çoxdandır ki, rəqəmsal texnologiyalar cəmiyyətin, biznesin və dövlətin inkişaf trayektoriyasını müəyyən etmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların hər yerdə tətbiqi bütün inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Son tədqiqatların nəticələrinə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf indeksinə görə ilk beşlikdə İslandiya, Çənubu Koreya, İsveçrə, Danimarka və Böyük Britaniya ölkələri, 65-ci yerdə isə ölkəmiz yer alır [6].

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.
AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.
АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

Rəqəmsal texnologiyalar kommunikasiya proseslərinin sadələşdirilməsinə, biznes proseslərinin optimallaşdırılmasına, firmaların xərclərinin aşağı salınmasına əhəmiyyətli təsir göstərərək öz rolunu getdikcə daha da artırır. Qeyd etdiyimiz kimi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi Azərbaycanın inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilmişdir.

Rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyata və sosial sferaya artan təsiri getdikcə hiss olunur. Son illərdə rəqəmsal iqtisadiyyat öz inkişafında dünya ÜDM-in artımını 2,5 dəfə üstələyib. Rəqəmsal texnologiyalara investisiyaların səmərəliliyi qeyri-rəqəmsal sektora yönəldilən investisiya gəlirlərindən 6,7 dəfə yüksəkdir [11, səh. 44].

Özünün təsir miqyasına və dərinliyinə görə “hərtərəfli” adlandırılan texnologiyalara süni intellekt və simsiz rabitə texnologiyaları, internet əşyaları, robot texnikaları aid edilir ki, bu da şirkətlərdə əmək məhsuldarlığını 40%-a yaxın artırmağa qadirdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində yaranan uyğunlaşmanın (konvergensiyanın) sinergetik səmərəsi informasiya məkanının entropiyasının (naməlumluq, xaosun idarəedilməsi) azalması və müvafiq olaraq regional, sahə və milli səviyyədə iqtisadi sistemin səmərəliliyinin artması ilə nəticələnir.

Rəqəmsallaşma rəqəmsal infrastrukturun inkişafı şəraitində, əhalinin rəqəmsal savadlılığının yüksək səviyyəsində əhalinin həyat səviyyəsinə müsbət təsir göstərir, məlumatların aşkarlığının zəruri səviyyəsində onların təhlükəsizliyini, həmçinin innovasiyalı biznes modellərinin yaradılması və kompaniyaların cəlb edilməsi üçün qanunvericiliyin əlverişliliyini və etibarlılığını kifayət dərəcədə təmin edir.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Sivilizasiyanın sosial və iqtisadi inkişafı üçün elmi-texniki tərəqqinin əhəmiyyətinə baxmayaraq, dördüncü sənaye inqilabı bəşəriyyətə qlobal çağırışlar və təhlükələr gətirir [7]. Bunlara innovativ məhsul və texnologiyaların tətbiqi nəticəsində kütləvi insan tələfatı, ekoloji və iqtisadi zərər riskləri; iqtisadi sistemin informasiya infrastrukturundan kritik asılılığı; irimiqyaslı kiberhücumlar və zərərli proqram təminatın; aid etmək olar. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində insanlara, cəmiyyətə, biznesə və dövlətə iqtisadi ziyan vurmasına misal olaraq rəqəmsal kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatıdır. Başqa sözlə desək, rəqəmsal texnologiyaların fəal inkişafı aydın müsbət tərəflərlə yanaşı iqtisadiyyatın müşahidə edilməyən (kölgə) hissəsində innovasiyalı vasitələrin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq bir sıra mənfi olayların da (məsələn, rəqəmsal kölgə iqtisadiyyatın agentlərinin çinayətəkar fəaliyyətləri nəticəsində dövlət tərəfindən vergi bazasının bir hissəsinin itirilməsi və s.) ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “rəqəmsal kölgə iqtisadiyyatı” anlayışının qeyri-müəyyənliyi belə sferaların öyrənilməsi və tənzimlənməsi üçün əlavə çətinliklər yaradır [3, səh.76]. Rəqəmsal kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının tədqiqatını aparan alimləri üç istiqamətə Kiberçinayətəkarlığın, elektron dələduzluqların və rəqəmsal məkanda qeyri-leqal fəaliyyətlə məşğul olan subyektlərin mötəvələrinin tədqiqi - ayırmaq olar. Bu tədqiqatlar bir qayda olaraq yalnız konkret sahələrə toxunur, lakin bu kontekstdə kompleks və ümumiləşdirici işlərin çatışmazlığı aydın şəkildə özünü göstərir. “Rəqəmsal müşahidə (kölgə) edilməyən iqtisadiyyatı” anlayışı iki istilahdan “rəqəmsal iqtisadiyyat” və “müşahidə edilməyən (kölgə) iqtisadiyyat” formalaşmışdır və ona görə də bu ilkin anlayışların tərifləndirilməsinə diqqət yetiril-

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.

AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.

АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

məsi zəruridir.

“Rəqəmsal iqtisadiyyat” anlayışı 1996-cı ildə iqtisadiyyat, biznes və texnologiya arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin yeni formalarını izah etmək üçün D.Tapskot tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir [4].

Beynəlxalq elmi təcrübədə rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyətinə dair vahid yanaşma yoxdur. Əksər hallarda rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi sferada tətbiq edilən və iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyəti üsullarında dəyişikliyə gətirib çıxaran konkret texnologiyalar dəsti kimi müəyyən edilir. Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal bacarıqları formalaşdırın və onların istifadəsi nəticəsində cəmiyyət, biznes və dövlət üçün yeni imkanlar yaradan rəqəmsal texnologiyalar və biliklər, müasir iqtisadiyyatın xüsusi mərhələsi kimi izah edilir. Rəqəmsal iqtisadiyyat çoxtərəfli biznes modellərində rəqəmsal informasiya məlumatlarından kütləvi istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda rəqəmsal iqtisadiyyatı görünməyən ikinci iqtisadiyyat adlandırılır. Belə ki, o, rəqəmsallaşma nəticəsində ümumi iqtisadi mühitə paralel “hissolunmayan” struktur - biznec proseslər formalaşdırır. Rəqəmsal texnologiyalara məlumatların elektron şəkildə toplanması, saxlanması, işlənməsi, axtarışı, ötürülməsi və təqdim edilməsi texnologiyaları aid edilir.

Ümumi şəkildə rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyalar, onların məhsul və xidmətlərinin yaradılması, yayılması və istifadəsi üzrə fəaliyyətlə bağlıdır. Texnologiyaların çeşidliliyi və onların sayının sürətlə artması rəqəmsal iqtisadiyyat, o cümlədən rəqəmsal müşahidə edilməyən (kölgə) iqtisadiyyat konsepsiyasının formalaşdırılmasına çətinlik yaradır.

Müşahidə edilməyən (kölgə) iqtisadiyyatın mahiyyəti çoxcəhətlidir. Müxtəlif tədqiqatçılar fərqli yanaşmalardan istifadə edirlər. Bu sferanı mahiyyətinə nəzər yetirdikdə iqtisadi-statistik metoda daha çox rast gəlinir.

Kölgə iqtisadiyyatı onun iştirakçıları tərəfindən reklam olunmayan, dövlətdən və cəmiyyətdən gizlədilmiş, yəni dövlət nəzarətindən və uçotundan kənar iqtisadi fəaliyyətdir. Kölgə iqtisadiyyatına adi gözlə görünməyən əmtəə və xidmətlərin istehsalı, mübadiləsi və istifadəsi prosesləri daxildir. Kölgə iqtisadiyyatına rəsmi qeydiyyatla alınmayan, yəni uçota alınmayan və buna görə də rəsmi statistikada adekvat əks oluna bilməyən iqtisadi fəaliyyət növləri daxildir. Beləliklə, rəqəmsal texnologiyalardan istifadəyə əsaslanaraq gəlir və ya hər hansı digər maddi və ya qeyri-maddi mənfəət əldə etməyə yönəlmiş istənilən qeyri-rəsmi, sənədsiz (qeydiyyatdan kənar), qeyri-qanuni fəaliyyət rəqəmsal kölgə iqtisadiyyatına aid edilə bilər.

Bəzi müəlliflər (Remeykien R., Gasprenien, L. Şneyder F. Q.) ekspert qiymətləndirmələrinə əsaslanaraq rəqəmsal kölgə iqtisadiyyatını subyektlərin yalnız rəqəmsal məkanda qarşılıqlı maraqlarını həyata keçirmək və maddi fayda (gəlir) əldə etmək məqsədilə hüquqi normaları pozaraq ticarət və ya xidmətlərin göstərilməsi şəklində qeyri-qanuni fəaliyyət kimi müəyyən edir. Bu fikrin tərəfdarları buraya kibercinayətkarlıq, rəqəmsal piratlıq (müəlliflik hüququnun pozulması) və ya elektron fırıldaqçılıq kimi cinayət əməllərinin daxil edilməməsini təklif edirlər [13]. Belə yanaşma Milli Hesablar Sisteminin (MHS) yalnız iqtisadi fəaliyyət xarakteri daşıyan əməliyyatların kölgə (uçota alınmamış) iqtisadiyyata aid edilməsi ilə bağlı tövsiyələri ilə uzlaşır.

Kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadi fəaliyyət mahiyyəti vahid, qısaca və dürüst formada açığa çıxması çətin olan mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir. Elmi ədəbiyyatda onun iza-

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.
 AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.
 АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

hına (tərifinə) bir neçə yanaşmanın yaranmasının səbəbi bununla bağlıdır. Tədqiqatçılar qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq onlardan hər hansı birinə istinad edə bilərlər. Müvafiq olaraq, rəqəmsal kölgə iqtisadiyyatı bu və ya digər nəzəri və metodoloji yanaşmaya - iqtisadi, uçot-statistik, hüquqi, kriminologiya, kibernetik yaxud kompleks-əsaslanaraq müəyyən edilə bilər. Bu yanaşmaların hər birinin fərqləndirici xüsusiyyətlərini 1 sayılı cədvəldə verək.

Cədvəl 1.

Kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadi fəaliyyətin mahiyyətinə dair yanaşmalar

Yanaşmalar	Fərqləndirici xüsusiyyətlər
iqtisadi	kölgə (müşahidə edilməyən) fəaliyyətlə məşğul olan subyektlərin davranışını və müxtəlif qeyri-leqal (qeyri-qanuni) bazarların fəaliyyətini öyrənmək, həmçinin kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın makroiqtisadi proseslərə təsirini qiymətləndirmək üçün institusional təhlil metodologiyasından istifadə edilməsini nəzərdə tutur.
uçot-statistik	iqtisadi hadisə və proseslərin rəsmi statistikada qeydə alınmamasını onların kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyat kateqoriyasına aid edilməsinin əsası olduğunu nəzərdə tutur.
hüquqi	iqtisadi fəaliyyətin kölgə (müşahidə edilməyən) sektora aid edilməsinin kriteriyası fəaliyyətdə olan mövcud qanunvericiliyin pozulmasıdır.
kriminologiya	kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyat dedikdə, cəmiyyətin və insanların maraqlarına ziyan vurulmasına gətirib çıxaran iqtisadi fəaliyyət başa düşülür.
kibernetik	kölgə (müşahidə edilməyən) sektorun idarəedilməsi və proqnozlaşdırılması üçün ekonometrik modellərdən istifadəni, onun leqal (qanuni) iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsinə nəzərdə tutur.
kompleks	kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatını maksimum kompleks öyrənmək məqsədilə müxtəlif yanaşmaların ünsürlərinin (elementlərinin) uzlaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, rəqəmsal kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın vacib komponentinin müəyyən edilməsində 1 sayılı cədvəldə verilən yanaşmalardan istifadə edərkən belə fəaliyyət həyata keçirilən rəqəmsal vasitələrin, yaxud rəqəmsal mühitin dəqiqləşdirilməsi zəruridir.

Kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyat əslində global iqtisadi fəaliyyətin labud (qaçılmaz) hissəsidir. Bu fəaliyyət tənzimlənmir, vergi tutulmur, qeri-qanunidir və ciddi iqtisadi problemdir. Hələ 2011-ci ildə Robert Noyvirt kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın miqyasının 10 trln. dollar, bu sektorda məşğul olanların sayının 1,8 mlrd. nəfər olduğunu hesablamışdır. Əgər kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyat dövlət olsaydı, o dünyada iqtisadiyyatının həcminə görə ikinci olardı [12].

Müasir dövrdə bütövlükdə iqtisadiyyatda, o cümlədən əmək bazarında bəzi meyilləri müşahidə etmək olar: birgə istifadə iqtisadiyyatının artması, kiçik biznesə artan təzyiq və onun yaşamasının çətinliyi, müstəqil işçilərin, frilansların, öz-özünə məşğulların sayının artması, kriptovalyutalardan daha geniş istifadə və s. Əmək bazarının belə inkişafının müsbət tərəfləri ilə yanaşı, həm ayrı-ayrı insanlar, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün müəyyən riskləri də vardır.

Məşğulluğun strukturunun dəyişməsinə, yeni texnologiyaların (3D-modeli, DarkNet və

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.
 AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.
 АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

s.) ortaya çıxmasını, biznes əməliyyatlarının rəqəmsallaşmasını və əvvəldə qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq o nəticəyə gəlmək olar ki, perspektivdə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının monitoring, qiymətləndirilməsi və ona potensial nəzarət daha da çətinləşəcəkdir.

Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, dünya üzrə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın həcmi 2011-ci ildə qlobal ÜDM-un 23%-ni təşkil edirdisə, proqnozlara görə 2025-ci ildə bi göstərici azalaraq 21% təşkil edəcəkdir. Lakin bütün ölkələrdə azalma tempi (sürəti) eyni deyildir. Proqnozu təşkil edərəkən kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyata təsir göstərən həm mövcud amilləri, həm də yeni formalaşan amilləri nəzərə almaq vacibdir. Bütövlükdə dünyada və bir sıra ölkələrdə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın həcmi və 2025-ci ilin proqnoz göstəricisi 2 sayılı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Proqnozu tərtib edərəkən Diplomları Sertifikatlaşdırılmış Mühəsiblər Assosiasiyasının (ASSA - the Association of Chartered Certified Accountants) kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın həcmindən qiymətləndirilməsində tətbiq edilən yeni metodikadan istifadə edilmişdir. Kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının həcmindən qiymətləndirilməsi metodikasında makroiqtisadi faktorlardan və göstəricilərdən istifadə edilir ki, bu qiymətləndirməni aparmağa və müxtəlif ölkələrdə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın həcmindən illik proqnozlarını işləyib hazırlamağa imkan verir. Eyni zamanda BMT, İƏİT, DB, BVF və s. kimi beynəlxalq təşkilatların və institutların mötəbər informasiya mənbələrinin məlumatlarından da geniş istifadə edilir [8].

Cədvəl 2

2011-2025-ci illərdə dünya və bir sıra ölkələr üzrə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın həcmi (ÜDM-a nisbətdə faizlə)

Ölkələr	2011	2016	2017	2020	2025 (pronoz)	2011-2025-ci illər üzrə orta hesablar
<i>Bütövlükdə dünya üzrə</i>	23,1	22,66	22,5	22,11	21,39	22,35
Avstraliya	12,82	11,4	11,09	10,24	8,89	10,85
Braziliya	35,57	34,76	34,75	34,48	34,2	34,69
Bolqarstan	30,28	29,93	29,85	29,56	29,56	30,06
Kanada	14,82	14,4	14,15	13,95	13,8	14,3
Çin	10,53	10,15	10,17	10,05	9,9	10,12
Estoniya	27,78	28,48	28,4	28,09	26,46	27,83
Honkonq	14,39	14,2	14,14	13,88	13,65	14,05
Hindistan	18,62	17,22	16,55	15,7	13,6	16,35
İndoneziya	17,34	16,53	16,49	16,24	16,17	16,51
İrlandiya	14,74	14,17	13,59	13,57	12,78	13,84
İtaliya	26,24	26,32	26,5	26,56	26,37	26,37
Yaponiya	10,22	10,08	9,89	9,42	7,86	9,5
Keniya	27,77	26,82	26,79	26,6	26,72	26,89
Latviya	25,45	24,57	24,17	23,21	20,79	23,61
Litva	27,87	26,27	26,01	25,54	25,79	26,23
Malayaziya	28,83	23,24	22,9	21,9	21	23,6
Nigeriya	50,73	48,37	47,7	46,99	46,11	47,93
Pakistan	32,5	31,78	31,99	32,41	33,89	32,46
Polşa	24,59	23,68	23,42	22,95	22,13	23,33

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.
 AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.
 АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

Rusiya Federasiyası	39,33	39,07	39,29	39,37	39,3	39,19
Azərbaycan	47	67,04	66,12	56,73	58,38	58,05
Türkiyə	27,43	25,72	24,95	23,85	21,55	24,7
Sinqapur	11,57	12,54	12,88	13,36	14,06	12,86
Cənubi Afrika Respublikası	23,48	23,29	23,33	23,71	24,19	23,59
Şri-lanka	39,5	37,76	37,33	36,46	34,85	37,13
ABŞ	8,2	7,78	7,69	7,42	6,94	7,59
Böyük Britaniya	11,83	11,47	11,29	11,19	10,83	11,33
Ukrayna	45,16	45,96	46,12	46,1	45,98	45,84

Ölkələr və illər üzrə ÜDM-un, kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının həcminin proqnozlaşdırılması illər üzrə götürülmüş zaman sıraları çərçivəsində aşağıdakı reqressiya modeli əsasında həyata keçirilmişdir.

$$\dot{S}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \dot{S}_{i,t-1} + \sum_{k=2}^n \beta_k Xk_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$$

Burada, $\dot{S}_{i,t}$ - kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının həcminin ÜDM-na nisbətini, i - ölkələri, t - illəri, β - reqressiya modelinin parametrlərini, ε - nəticə əlamətinin real qiymətlərinin nəzəri qiymətlərdən kənarlaşmasını xarakterizə edən təsadüfi kəmiyyəti, X - kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın determinatının uçotu üçün dəyişəni göstərir [9, səh.135]. Belə xarakterli məlumatlar Ölkələrin Riskləri üzrə Beynəlxalq Rəhbərliyin (International Country Risk Guide, ICRG) bazasından (informasiya mənbəyindən) əldə etmək mümkündür [5].

Bu zaman kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın determinatının uçotu üçün dəyişənləri üç kateqoriya üzrə - institusional, iqtisadi və demoqrafik - qruplaşdırmaq olar. İnstitusional dəyişənlərə siyasi sabitlik, etnik gərginlik, ictimai münasibətlərin sabitliyi, hökumətin hesabatlılığı, bürokratiya və korrupsiya ilə mübarizənin keyfiyyəti aid edilir. Bu dəyişənlər idarəetmə institutlarının keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İqtisadi dəyişənlərə istehlak xərclərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, investisiyanın ÜDM-da xüsusi çəkisi, əhalinin hər nəfərinə real ÜDM həcmi (min ABŞ dolları), işsizlik səviyyəsi, vergi daxilolmalarının ÜDM-da xüsusi çəkisi, dövlət xərclərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faiz ifadəsində ÜDM dəyişmə tempi (sürəti), əhalinin hər min nəfərinə internet şəbəkəsindən istifadə edənlərin sayı aid edilir.

Demoqrafik dəyişənlərə faiz ifadəsində əhalinin sayının dəyişmə tempi (sürəti), əhalinin ümumi sayında gənc əlahi qrupunun xüsusi çəkisi aid edilir. Qeyd edilən iki qrup dəyişənlər üzrə məlumatları Dünya Bankının bazasından əldə etmək olar. 2025-ci ilə qədər proqnozların tərtibi avtoreqressiya modelləri əsasında həyata keçirilmişdir.

Dünya üzrə ümumilikdə, ayrı-ayrı ölkələrdə, o cümlədən ölkəmizdə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının miqyasına təsir edən amillərin təhlili maraqlıdır. ACCA ekspertləri müasir dövrdə hər bir ölkə üzrə iqtisadiyyata təsir edən üç mühüm amili ayırmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üçün bütövlükdə ən mühüm amillər bürokratiya, korrupsiya ilə mübarizənin keyfiyyəti və əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un həcmidir. Buna baxmayaraq, hər bir

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.

AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.

АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

amilin nisbi əhəmiyyətliyi ölkələr üçün dəyişir. Məsələn, Pakistanda korrupsiyaya nəzarət, hökumətin hesabatlılığı və etnik qruplar arasındakı gərginlik 2025-ci ildə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının gözlənilən həcmnin artmasının əsas səbəbidir. Türkiyədə əsas amillər kimi korrupsiyaya nəzarət, işsizlik və əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un həcmi, ölkəmizdə korrupsiyaya nəzarət, hökumətin hesabatlılığı və əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un həcmi, Rusiya Federasiyasında isə korrupsiyaya nəzarət, hökumətin hesabatlılığı və ÜDM-un artımı çıxış edir. 2011-ci illə müqayisədə 2025-ci ildə dünya üzrə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının həcmnin 23,1%-dən 21,4%-ə salınması, yəni 1,7 bənd azaldılmasına nail olmaq üçün bürokratiya və korrupsiyanın azaldılmasının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un həcmnin artırılması zəruridir.

Y E K U N

Beləliklə, qeyd edilənlərə və araşdırmalara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, perspektivdə rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyatın kölgə (müşahidə edilməyən) sektoruna təsiri üç əsas istiqamətdə baş verəcəkdir. Birincisi, rəqəmsal kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyat şəklində gizli iqtisadi fəaliyyətin yeni seqmentinin yaranmasıdır. Bu istiqamətin əsas elementləri kimi internet mağazınlar, elektron oyunların təchizat portalları, sosial şəbəkələrdə elektron ticarət, kriptoqrafik valyutalarda ödəmələr və köçürmələr, elektron reklam saytları, gizli iqtisadi fəaliyyətin inkişafı və onlayn kreditorlar və s. çıxış edəcəkdir. Rəqəmsallaşmanın ikinci nəticəsi iqtisadiyyatın qeyri-rəqəmsal kölgə sektorunun inkişafıdır. Əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının informasiya resurslarına, informasiya texnologiyalarına, texniki vasitələrə, əsasən rəqəmsallaşmanın gəlir əldə etməyə imkan verən üsullarına qeyri-bərabər əlçatanlığı rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə ən az uyğunlaşan əhali qrupları arasında işsizliyin artmasına gətirib çıxaracaqdır. Belə insanların əksəriyyəti istər-istəməz iş təklif edənlərlə sənədsiz münasibətlər əsasında aşağı ixtisaslı, yaxud müvəqqəti iş yerlərinə düzələrək, ya da müstəqil olaraq dövlətdən gizli olaraq iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirməklə kölgə (gizli, müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın subyektləri sırasını tamamlayır. Nəhayət, rəqəmsal transformasiyanın üçüncü nəticəsi kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadi fəaliyyətə nəzarət edilməsinin və onun minimumlaşdırılmasının əhəmiyyətli sayda rəqəmsal vasitələrinin ortaya çıxmasıdır. Onlara elektron hökumət, süni intellekt əsasında çoxamilli davranış modelləri, elektron əmək kitabçaları, rəqəmsal valyuta və s. aid edilir. Vergi və gömrük nəzarətinin, dövlət satınalmalarının, bağlaşmalar baş verərkən ödəmələrin, şirkətlərdə komplaens (uyğunluq) siteminin, iş təqdim edənlərlə işçilərin əmək münasibətinin, vətəndaşların və biznes mühitinin dövlət strukturları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin rəqəmsallaşdırılması iqtisadi həyatda kölgə (müşahidə edilməyən) sektorunun minimumlaşdırılması üzrə müasir və yüksək texnoloji istiqamətlər hesab edilməlidir.

Kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın miqyasının dəyişməsinə təsir edən amillərin təhlili əsasında onun gərginlik (təzyiq, stress) xəritəsini tərtib etmək olar. Kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın əksər amillərini əhatə edən 6 əsas gərginlik (təzyiq stress) kateqoriyasına iqtisadi çətinliyi, qeyri-səmərəli dövlət tənzimlənməsini, münasib olmayan biznes strukturlarını, ekoloji böhranları, sosial gərginliyi, mənəfi nöqsanları (qüsurları) aid etmək olar. Bu gərginliklərin (təzyiqlərin, stresslərin) 6-dan istənilən birinin fəaliyyətinin güclənməsi ölkədə kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatının artmasına gətirib çıxaran şəraitin yaradılmasına səbəb olacaqdır.

AUDIT 2023, 1 (39), səh. 118-127.
AUDIT 2023, 1 (39), pp. 118-127.
АУДИТ 2023, 1(39), стр. 118-127.

Kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatı formalaşdıran mühüm amilləri iki qrupda - cari, və perspektivdə formalaşan - birləşdirmək olar. Bu qrupların hər birinə bir neçə bölmələr, məsələn, iqtisadi (vergi yükü, vergi sistemini mürəkkəbliyi və s.), işgüzar mühit (kiçik biznesin yaşamasına artan təzyiqlik, intensiv bazar rəqabəti və s.), sosial-demoqrafik (işsizlik, yoxsulluq və s.), sosial-ekoloji (korrupsiyanın səviyyəsi, hüquq pozuntularının aşkar edilməsi riski və s.), idarəetmə (dövlət xərclərinin ixtisarı və s.), elmi-texniki (yeni rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və s.) daxildir. Araşdırma göstərir ki, dünyanın bir sıra ölkələrində kölgə (müşahidə edilməyən) iqtisadiyyatın miqyasının kiçik olmasının əsas səbəbləri vergi yükünün az olması və idarəetmə institutlarının keyfiyyətinin yüksək olmasıdır. Ona görə də ölkədə kölgə (müşahidə edilməyən) sektorun miqyasının azaldılması üçün idarəetmə institutlarının, bürokratiya və korrupsiyaya qarşı mübarizənin keyfiyyətinin əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşdırılması, bu istiqamətdə bütün imkan və güclərin səfərbər edilməsi zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, 20 sentyabr 2016-cı il
2. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”, 2012-ci il 29 dekabr
3. Буров В.Ю. Теоретические основы исследования теневой экономики: ретроспективный анализ // Теневая экономика. 2021, № 4, стр. 75-81
4. Бухт Р., Хикс Р. Определение, концепция и измерение цифровой экономики // Вестник международных организаций. 2018. Т. 13. № 2. стр. 143–172.
5. International Country Risk Guide. PRS Group. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.prsgroup.com/about-us/our-two-methodologies/icrg-2021>
6. Индикаторы цифровой экономики: статистический сборник/ Г.И. Абдрахманова, Вишневский К.О., Волкова Г.Л., Гохберг Л.М. и др. Москва, 2021
7. Иванов О.Б. Современный мир: глобальные тенденции, вызовы и угрозы // ЭТАП: Экономическая Теория, Анализ, Практика. 2019. № 1. стр. 20–36.
8. Emerging from the shadows: The shadow economy to 2025. London: The Association of Chartered Certified Accountants, 2017.
9. Галочкин, В. Т. Эконометрика : учебник и практикум для вузов / В. Т. Галочкин. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. - 293 с
10. Что такое цифровая экономика? Тренды, компетенции, измерение: докл. к XX Апрель. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 9-12 апр. 2019 г. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. 82 с
11. Розанова Н.М., Алтынов А.И. Цифровая теневая экономика как новая реальность современного мира // Вестник Института экономики Российской академии наук. 2019. № 5. стр. 43–61.
12. Neuwirth R. The Shadow Superpower. Foreign Policy, 2011. [Электронный ресурс]. URL: <http://foreignpolicy.com/2011/10/28/the-shadow-superpower/>- 2021.
13. Remeikiene R. et al. The definition of digital shadow economy // Technological and Economic Development of Economy. 2018. Vol. 24(2). p. 696–717

Ali Imash Aliyev

*Ph.D.(Econ.), Associate Professor,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),*

E-mail: fy.s@mail.ru

© A.I. Aliyev, 2023

SOME QUESTIONS OF REDUCING THE THREAT OF THE UNOBSERVABLE (SHADOW) ECONOMY

A B S T R A C T

The main purpose of the article is to formulate reasonable proposals that have theoretical, methodological and practical significance in the direction of reducing the dangers of the digital shadow economy, which is characterized as a new phenomenon in the modern world.

The author emphasizes the theoretical description of the sphere of the digital shadow (unobserved) economy, its characteristics, conceptual approach in the field of quantitative assessment, as well as the analysis of possible development trends based on information from reliable sources.

The article substantiates the influence of digital transformation on various aspects of the economic sphere and its possible directions, substantiates an original conceptual approach to the assessment of both quantitative and qualitative characteristics of the shadow (unobserved) economy, and also makes an attempt to form a classification of factors affecting it and a map of tensions (stresses).

In the process of research and obtaining results, a systematic approach, general and private methods were used, including methods of analysis, synthesis, modeling, systematization and generalization.

Keywords: digitalization, digital technologies, shadow economy, digital shadow economy, map of shadow economy stressors, forecasting the size of the shadow economy, regression model, parameters regression model, variables, classification of factors.

*Алиев Али Имаш оглы,
кандидат экономических наук, доцент
Государственный Экономический Университет,
E-mail: fy.s@mail.ru
© Алиев А.И., 2023*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СНИЖЕНИЯ УГРОЗ НЕНАБЛЮДАЕМОЙ (ТЕНЕВОЙ) ЭКОНОМИКИ

Р Е З Ю М Е

Основная цель статьи - сформулировать обоснованные предложения, имеющие теоретическое, методологическое и практическое значение в направлении снижения опасностей цифровой теневой экономики, которая характеризуется как новое явление в современном мире.

Автор акцентирует внимание на теоретическом описании сферы цифровой теневой (ненаблюдаемой) экономики, ее характеристиках, концептуальном подходе в области количественной оценки, а также анализе возможных тенденций развития на основе информации из достоверных источников.

В статье обосновывается влияние цифровой трансформации на различные аспекты экономической сферы и ее возможные направления, обосновывается оригинальный концептуальный подход к оценке как количественных, так и качественных характеристик теневой (ненаблюдаемой) экономики, а также делается попытка сформировать классификацию воздействующих на нее факторов и карту напряжений (стрессов).

В процессе исследования и получения результатов применялся системный подход, общие и частные методы, в том числе методы анализа, синтеза, моделирования, систематизации и обобщения.

Ключевые слова: цифровизация, цифровые технологии, теневая экономика, цифровая теневая экономика, карта стрессоров теневой экономики, прогнозирование размера теневой экономики, регрессионная модель, параметры регрессионной модели, переменные, классификация факторов.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
17.01.2023
Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
26.01.2023
Çapa qəbul olunmuşdur: 03.02.2023*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 17.01.2023
Отправлено на повторную
обработку: 26.01.2023
Принято к печати: 03.02.2023*

*The date of the admission of the article
to the editorial office: 17.01.2023
Send for reprocessing: 26.01.2023
Accepted for publication: 03.02.2023*